

УДК 929:930.1 Котляревський

І. Малацай, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна**ІСТОРИК-СЛАВІСТ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ КОТЛЯРЕВСЬКИЙ**

Друга половина XIX ст. стала часом пришвидшеного розвитку історичних наук. Саме у цей час з'явилася ціла плеяда видатних дослідників минуєщини. Одним з них був відомий славіст, етнограф, міфолог, фольклорист та бібліограф – Олександр Олександрович Котляревський (1837 – 1881), який до того ж мав українське коріння. У статті проаналізовано процес формування наукових поглядів під час його навчання у Московському університеті. Акцентується увага на викладацькій діяльності у Москві, Дерпті, Київському університеті Святого Володимира. Майстерність викладання різноманітних курсів з історії слов'янських народів, мови, фольклористики, та авторитет у науковому середовищі дозволив Олександровичу очолити Історичне товариство Нестора Літописця у 1877 – 1881 роках, що посприяло зростанню вагомості товариства у середовищі передової української інтелігенції другої половини XIX століття. Особливою сторінкою в житті та публічній діяльності Олександра Котляревського була участь у роботі Київського Слов'янського комітету, створеного для підтримки слов'ян у протистоянні османському пануванню. Науково-громадське життя вченого може слугувати важливим джерелом для вивчення особливостей розвитку суспільства XIX ст., а його праці – джерелом у вивченні історії слов'янських народів.

Ключові слова: історія, славістика, давні слов'яни, дослідження, науково-освітня діяльність, Київський університет Святого Володимира, Історичне товариство Нестора Літописця.

На межі XX – XXI століть у вітчизняній історичній науці все частіше науковці звертаються до вивчення та аналізу діяльності попередніх поколінь дослідників, які по суті, знаходилися на початку формування та розвитку окремих напрямів історичної науки. На другу половину XIX ст. починає активно виділятися вивчення історії слов'янських народів. Цей напрямок був представлений цілою плеядою визначних вчених – славістів, до яких належить і Олександр Олександрович Котляревський (1837 – 1881). Видатний український славіст, історик, фольклорист, філолог, викладач Московського, Дерптського (від 1893 р. – Юреський, пізніше Тартуський університет, Естонія), Київського університетів, він проявив себе як талановитий викладач, науковець та громадський діяч. Він одним із перших у вітчизняній історичній науці обґрунтував та розвинув у своїх працях з історії слов'янських народів порівняльний метод дослідження старожитностей. Звертаючись до науково-освітньої та громадської діяльності, ми не можемо оминати своєю увагою визначну роль вченого у становленні славістики, як навчальної дисципліни у Київському університеті, активну участь у діяльності історичного товариства Нестора Літописця та Київського Слов'янського Благодійного товариства, які він очолював, перебуваючи у Києві.

Окремі аспекти життєвого шляху та творчості О. Котляревського знайшли своє місце у роботах О. Пипіна [27], С. Єфремова [9], Л. Лаптевої [22, 23], С. Копилова [15] й ще цілому ряду дослідників. Серед сучасних українських дослідників, які звертаються до постаті видатного вченого слід зазначити В. Коцюка [20], М. Рудя [28], С. Копилова [15], І. Журжу [10, 11], які характеризують діяльність О. Котляревського, як одного із видатних дослідників минуєщини слов'ян. Важливим джерелом у дослідженні багатогранної діяльності О. Котляревського, яке ще довго зберігатиме своє значення, слугує чотири томне зібрання робіт, видане Відділенням російської мови і словесності на кошти премії, заснованої у 1883 р. вдовою О. Котляревського [17].

Олександр Олександрович Котляревський народився 29 вересня (11 жовтня) 1837 року у посаді Крюково Полтавської губернії. По завершенню Полтавської гімназії, у 1853 р. він вступив на історико-філологічний факультет Московського університету, де на молодших курсах захоплювався вивченням історії слов'янських мов. Не аби який інтерес у нього викликала й історія слов'ян, а саме курс що викладав професор О. Бодянский (1808 – 1877). Ймовірно саме спілкування з відомим дослідником слов'янської та української минуєщини посприяли тому, що О. Котляревський починає приділяти багато уваги вивченню історії, у першу чергу,

власного народу. Насамперед, його цікавили народні звичаї, вірування та повсякденне життя українців. Вагомий вплив на формування наукових поглядів та світосприйняття майбутнього вченого мали лекції відомих дослідників істориків, представників одного з провідних напрямів у російській суспільній думці 40-50-х років XIX ст. так зв. "західників" – Т. Грановського (1813 – 1855) та С. Соловйова (1820 – 1879) [4]. На середину XIX ст. у межах Російської імперії починає активно розвиватися наука, поживається діяльність різноманітних громадських товариств та організацій з дослідження історії, літератури й фольклору. О. Котляревський, будучи студентом, приймав активну участь у їх діяльності. Як писав з часом його учень, дослідник історії слов'янської літератури О. Веселовський (1838 – 1906): "від середини 50-х років у студентських колах Москви помітно вирізнялася надзвичайно своєрідна особистість: і по типу і по вимові це був кровний малорос... він вражав своїм гострим розумом, був головним організатором серйозних диспутів і самих потішних пустощів, і в той же час дивував своєю пристрасною до науки" [2, с. 396].

По завершенні у 1857 р. навчання в Московському університеті після складання додаткових іспитів і подання письмового дисертаційного твору О. Котляревський обійняв посаду викладача російської мови Олександрівського кадетського корпусу у Москві. Одночасно з викладанням він продовжив і свою літературну діяльність, якою займався ще зі студентських років. О. Котляревський друкується на шпальтах "Московских обозрений", "Отечественных записок", "Московских ведомостей" [1]. Здебільшого його статті були присвячені бібліографічному огляду книг та робіт з історії та філології, й визначалися змістовністю та поданням власного бачення теми. Прикладом розуміння поглядів О. Котляревського як молодого вченого-історика і громадського діяча, для нас може слугувати його рецензія під назвою: "О Сербии в ее отношениях к соседним державам" на промову історика-мистецтвознавця, професора Петербурзької академії мистецтв В. Григоровича (1786 – 1865) у Казані в 1859 р.: "час відчайдушного хрестового походу під стягом панславізму минув, натхнення згасло... з часом за умови ліквідації різних перешкод [панславізм] поступиться світовому людському погляду на міжслов'янські відносини – погляду, результативність якого визначиться чимось міцнішим містичних мрій і не всім зрозумілих етнографічних симпатій. Доказом буде чітке розуміння слов'янського питання, яке у суспільній думці все більше і більше отримує право громадянства" [17, с. 219]. Підтвердженням належності О. Котляревського до західної школи, яку він

сприйняв і поклав в основу своєї діяльності ще під час навчання у Московському університеті слугують наступні його слова: "ми приходимо до того, що ... потрібен вільний розвиток національностей для засвоєння плодів західного життя, необхідно мати повний простір людським почуттям і слову, саме це має заповнювати весь зміст сучасного слов'янського питання" [17, с. 220].

Успіхи О. Котляревського на педагогічній та літературно-науковій ниві сприяли побудові академічної кар'єри, зробивши можливим отримати наукову ступінь. У жовтні 1861 р. О. Котляревський подав на розгляд дисертаційну роботу на тему: "Про прийняття християнської віри болгарами і про участь у цій справі Св. Кирила Солунця (історико-хронологічне дослідження)" [5]. В цей же час О. Котляревський одружується. Однак події, що розгорнулися у наступні роки, докорінно змінили життя вченого. У 1862 р. у Петербурзі була порушена "Справа про осіб, звинувачених у відносинах з лондонськими пропагандистами", була створена слідча комісія під головуванням статс-секретаря О. Голіцина. О. Котляревського ця справа стосувалася вельми опосередковано. Його ім'я було згадане в одному з листів, які були під час обшуку відібрані у П. Ветошнікова, що прибув із Лондона і мав при собі листи О. Герцена та М. Бакуніна. У лютому 1863 р. О. Котляревський був заарештований та відправлений з Москви до Петербургу. Однак, не виявивши доказів протиправних дій, з нього були зняті всі звинувачення, але тавро "неблагонадійного" все ж зберіглося, що суттєво вплинуло на його подальше життя та діяльність. У результаті піврічного ув'язнення, О. Котляревського було звільнено зі служби в Московському кадетському корпусі і наступні сім років, до 1869 р., він перебував під постійним поліцейським наглядом. Віднині О. Котляревському було заборонено служити у навчальних закладах та читати публічні лекції [10]. І все ж не дивлячись на такі суворі заходи, він, як і раніше продовжив наполегливо займатися науково-літературною діяльністю.

Саме у цей період виходить друком цілий ряд праць у таких виданнях, як: "Филологические записки" (Вороніж) та "Санкт-Петербургские ведомости". Окрім цього, у 1864 р. О. Котляревський стає одним із засновників Археологічного товариства при Московському університеті. Він займається редагуванням та виданням друкованого органу товариства – часопису "Археологический весник" (1865 – 1867) [27]. Активна участь О. Котляревського у науково-суспільному житті посприяла тому, що 1867 у Москві на Слов'янському з'їзді він знайомиться з чеським істориком філософом, активним політичним діячем чеського національно-культурного відродження Ф. Палацьким, з відомим чеським філологом А. Пате-рою. У продовж наступних років між ними зберігалися приятельські зв'язки, а знайомство з професором Дерптського університету Ширеном, навіть допомогли молодому вченому повернутися до викладацької діяльності [3].

У 1867 р. О. Котляревський отримує дозвіл на викладання і вакантну посаду у Дерптському університеті, де були потрібні викладачі російської мови. Однак для отримання посади професора "кафедри російської мови особливо і слов'янського мовознавства взагалі" О. Котляревському потрібно було якнайшвидше захистити магістерську дисертацію. Наприкінці 60-х років XIX ст. О. Котляревський готується до написання роботи та складання іспитів. Вже 31 травня 1868 р. у Петербурзькому університеті відбувся захист магістерської роботи на тему: "Про поховальні звичаї язичницьких слов'ян" [15, с. 98]. Ця праця стала вагомим внеском у становлення О. Котляревського як історика-славіста. Це була перша в історіографії узагальнююча робота,

присвячена звичаям та обрядам дохристиянських слов'ян. На основі використання різноманітних джерел, автор виділив елементи побуту, що стосувалися давніх слов'ян у межах їх розселення, відстоюючи концепцію існування єдиної індоєвропейської народності. Захист дисертації дозволив автору обійняти у 1868 р. посаду екстраординарного професора Дерптського університету.

Від самого початку своєї служби молодому професору довелося звикати до атмосфери, яка суттєво відрізнялася від тієї, що панувала у Московському та Петербурзькому університетах. В той час в університеті навчання велося німецькою мовою. Серед викладачів та студентів переважали прибалтійські німці, яких мало цікавило слов'янознавство. Однак не зважаючи на певні труднощі, викладацька діяльність О. Котляревського була доволі успішною. Серед курсів, які він читав студентам були: "Слов'янські старожитності", "Історія слов'янських нарідів" та "Енциклопедія слов'янознавства". Вже у 1869 р. О. Котляревського було обрано членом-кореспондентом Курляндського товариства літератури і мистецтва [22, с. 23].

На початку 70-х років XIX ст. О. Котляревський за станом здоров'я, яке у нього суттєво погіршилося після арешту, коли він захворів на туберкульоз, домігся дозволу на закордонне відрядження. У 1872 р. разом із родиною він їде на один рік до Праги. Із загостренням хвороби, взимку 1872 – 1873 рр., О. Котляревський був змушений переїхати до Неаполя. Навесні 1873 р. він знову повертається до Праги, де залишається ще на рік. Перебуваючи у Празі, О. Котляревський завершує роботу над докторською дисертацією під назвою: "Старожитності юридичного побуту балтійських слов'ян", яка і на сьогодні залишається важливою працею у процесі вивчення історії слов'ян. Захист роботи відбувся у жовтні 1874 р., в Петербурзі [3, с. 297]. Під час написання дисертації О. Котляревський активно використовував порівняльний метод, який на його думку, є особливо важливим у процесі вивчення старожитностей балтійських слов'ян. На підставі дослідження автором були з'ясовані характерні риси, притаманні виключно слов'янам. Складовою частиною дослідження О. Котляревського стала його книга "Сказання про Оттона Бамберзького стосовно слов'янської історії та старожитностей". Як зазначив один із сучасних дослідників життя та діяльності О. Котляревського, В. Д. Коцюк, "основою концепції О. Котляревського щодо історії слов'янських народів виступала ідея, що Захід і Схід розвиваються на єдиному ґрунті" [20, с. 12].

Після захисту докторської дисертації, за сприяння професорсько-викладацького складу Київського університету Св. Володимира, О. Котляревський повертається до України. Загалом, вперше мова про можливий переїзд О. Котляревського до Києва зайшла ще у 1869 р., коли він лише почав облаштовуватися у Дерпті. Першим, хто висловив бажання "київської наукової спільноти" бачити його на вакантній тоді кафедрі історії російської літератури і мови, був вірний товариш, вчений-криміналіст, історик права, професор Київського університету Св. Володимира А. Кістяківський (1833 – 1885). [27, с. XIX] Особисті контакти та дружба з А. Кістяківським та М. Максимовичем (1804 – 1873) посприяли тому, що О. Котляревський переходить на службу до Київського університету Св. Володимира. За особистим зверненням М. Максимовича, 1874 р. Рада університету Св. Володимира обирає О. Котляревського ординарним професором на кафедру слов'янських нарідів [10, с. 83]. Маючи підтримку та повагу наукового середовища Києва, О. Котляревський проявив себе як видатний вчений та науково-громадський діяч. Працю-

ючи в університеті, О. Котляревський тісно товаришує з професором В. Антоновичем (1830 – 1908), істориком-медієвістом І. Лучицьким (1845 – 1918), приват-доцентом, істориком античності Ф. Міщенком (1848 – 1906) з Т. Флоринським (1854 – 1919), який досліджував історію західних слов'ян та слов'яно-германські відносини у XII – XIV ст. До того ж, всіх їх поєднувала співпраця в історичному товаристві Нестора Літописця [6, 8, 11]. Доречно було б згадати, що зближення О. Котляревського з українськими вченими розпочався дещо раніше. Наприкінці 1860-х років О. Котляревський співпрацював з М. Драгомановим, допомагаючи готувати матеріали для збірки "Історичні пісні малоросійського народу", що вийшла друком у 1874 р. за редакцією В. Антоновича та М. Драгоманова [9, с. 32]. Викладання О. Котляревського у Київському університеті популяризувало слов'янознавство серед студентства. Він став одним із провідних фахівців із дослідження минулого слов'янських народів та сприяв активному розвитку слов'янознавства як науки [11]. Викладацька діяльність О. Котляревського у Київському університеті розпочалася у 1875 р. У спогадах про О. Котляревського ми часто зустрічаємо відгуки захоплення у його адресу про майстерність читати лекції. За нетривалий час перебування в університеті (до 1881 р.), О. Котляревським було прочитано 10 змістовних унікальних лекційних курсів, які були присвячені різним аспектам слов'янознавства, серед них: "Історія слов'янознавства", "Історія літератури болгарської і сербської", "Історія польської літератури і слов'янських нарідів", "Енциклопедія слов'янознавства" [23, с. 210]. Яскравим прикладом викладацької майстерності, розуміння проблематики та змістовності лекцій можуть слугувати спогади О. Веселовського, який писав: "перша лекція О. Котляревського привернула особливо велику кількість слухачів... товариші по факультету встигли вже оцінити його сильний та оригінальний розум, особливості його мови... Лекцію свою він присвятив загальному огляду успіхів слов'янознавства" [2, с. XXIV]. Крім Київського університету Св. Володимира професор викладав на київських Вищих жіночих курсах. Тут він читав лекції з історії, викладав німецьку і французьку літератури. Багато друкувався в "Університетских известиях" та газеті "Киевлянин", приймав активну участь у громадському і культурному житті Києва, читав публічні лекції, що сприяло розвитку освіти та культури [13, с. 453].

У другій половині XIX століття інтенсивний розвиток наукових історико-етнографічних досліджень мав потужний вплив на зростання національної свідомості українців. Цей період характеризується інституційним становленням етнографічної та історичної науки, як самостійної та національної. На початкових етапах націоналізуючий вплив мали, у переважній більшості, етнографічні дослідження, які проводились вищими навчальними закладами країни. Подальша організаційно-структурна розбудова української національної науки, поява перших наукових товариств та інституцій також сприяли еволюції української національної свідомості. Особливу роль у цьому процесі відіграло наукове Історичне товариство Нестора Літописця (ІТНЛ), яке було засновано 24 листопада 1872 року київськими істориками-краєзнавцями. Ініціатором заснування товариства більшість дослідників вважають М. Максимовича – першого ректора Київського імператорського університету Св. Володимира, згодом почесного члена товариства Нестора Літописця. В цьому товаристві за півстоліття його діяльності творчо співпрацювало не одне покоління талановитих українських та російських вчених, які залишили історичній науці у спадок вагоме наукове

надбання. Тематика читань ІТНЛ торкалася широкого кола питань історико-філологічних наук. Доповіді присвячувались стародавній і новій історії України та Росії, загальній історії, історіографії, бібліографії, джерелознавству, літературознавству, мовознавству, філософії, археології, етнографії тощо [21]. Майже водночас із переїздом до Києва, О. Котляревський стає членом ІТНЛ. На засіданнях товариства він робить доповіді, повідомлення, знайомить його учасників із новинами російської та іноземної історичної та філологічної літератури. [6, с. 34-35] Його власними уподобаннями була давня та середньовічна історія слов'янських народів. У 1877 р. О. Котляревського обирають, а у 1880 р. вдруге переобирають головою ІТНЛ. Саме завдяки сприянню О. Котляревського засідання товариства стають відкритими. Велика кількість повідомлень, які робилися на засіданнях товариства, стали друкуватися для ознайомлення з ними широкого загалу на сторінках "Університетских известий". Також О. Котляревський доклав чимало зусиль, щоб товариство мало власний друкований орган, який почав виходити у 1879 р. під назвою "Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца" [21].

Також у Києві О. Котляревський долучився до діяльності у Київському відділі Московського слов'янського комітету та сприяв активізації його роботи другої половини 1870-х років. У період з 1876 р. по 1877 р. він обіймав посаду голови комітету, коли увага всього російського суспільства була прикута до подій на Балканах. Від початку діяльність комітету була не досить активною і зосереджена, переважно, на фінансовій підтримці студентів, які навчалися в українських містах. Члени комітету збирали кошти, які потім виділялися в якості стипендії. Цю стипендію отримували від 2 до 6 студентів на рік. Як голова КСБТ О. Котляревський ініціював видання друкованого органу "Славянский ежегодник". Видавничим "Славянського ежегодника" було організовано відомим славістом М. П. Задерацьким (1845 – 1880), який після закінчення Київського університету, працюючи у Другій Київській гімназії вчителем латинської мови, був обраний секретарем комітету. "Він був головною робочою силою у важливий час, який переживав Київ разом зі всією Росією напередодні Східної війни ... Виходячи з думки, що сильний слов'янський союз ... не може існувати лише завдяки одним грошовим внескам, якими б великими вони не були ... на благо всього слов'янства необхідно скріпити цей союз постійним духовним спілкуванням" [29, с. XXI]. Саме так мотивував М. П. Задерацький необхідність заснування видання. Збірник мав на меті пропагувати та поширювати слов'янофільські ідеї у російському середовищі, тим самим заохочуючи до участі у діяльності Комітету. Видання мало два розділи: літературний та науковий. У першому друкувалися праці, перекладені з різних слов'янських мов, у другому – дослідження та матеріали зі слов'янознавства, історії та тогочасного становища болгар, поляків і слов'янських народів, які знаходилися під владою Угорщини. Однак, недостатність коштів та досить слабкі зв'язки зі слов'янськими письменниками, переклади праць яких друкувалися на сторінках збірника, не дозволяли видавати його регулярно. І навіть призначення у 1884 р. редактором видання відомого вченого-славіста Т. Д. Флоринського (1854 – 1919) не дозволило продовжити його друк [25].

Із загостренням хвороби у 1881 р. О. Котляревський був змушений поїхати до Зальцбурга. Не маючи полегшення, у жовтні 1881 р. О. Котляревський переїздить до Італії, де раптово помирає 11 жовтня 1881 р. у Пізі. 3 часом, залишки були перенесені до Москви [29, с. 239]

Наукова діяльність Олександра Олександровича Котляревського, була спрямована на дослідження та поширення серед загалу праць з історії слов'янських народів і є вагомим внеском у розвиток національної історичної науки другої половини XIX ст. Не дивлячись на те, що тривалий період свого життя О. Котляревський провів за межами України, ми не можемо недооцінювати його ролі у суспільному та науковому житті Києва. Творчий доробок вченого, який становить більше сотні праць з різноманітних проблем історії, історії славістики, духовного життя й культури слов'янських народів ще довгий час залишатиметься предметом наукового дослідження наступних поколінь.

Список використаних джерел

1. Алладский П.И. Поминка по Александре Александровиче Котляревском [некролог] / П. И. Алладский. – К.: [б. и.], 1881. – 96 с.
2. Веселовский А. Воспоминания об А. А. Котляревском / А. Веселовский // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII. – С. 395-414.
3. Власова З.И. А. А. Котляревский в Праге / З. И. Власова // Литературные связи славянских народов: Исследования, публикации, библиография / Отв. ред. В. Н. Баскаков. – Л.: Наука, 1988. – С. 291-306.
4. Гребцова І.С. Західники // І. С. Гребцова // Енциклопедія історії України: [у 10 т.] / Редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 292-294.
5. Грушевський М.С. Рецензія на книгу Пыпина А.Н. "Материалы для биографии А.А. Котляревского (СПб., 1894) / М. С. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1896. – Т. IX. – Кн. 1. – Бібліографія. – С. 37-39.
6. Дашкевич Н.П. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического Общества Нестора Летописца по январь 1898 г. / Н. П. Дашкевич // 25-летие Исторического общества Нестора Летописца: Исторический очерк – К.: Типография С.В. Шульженко 1899. – С. 34-35.
7. Дмитренко М. Олександр Котляревський – дослідник міфу та фольклору / М. Дмитренко // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 11-16.
8. Досталь М.Ю. До історії становлення і розвитку славістики в Київському університеті святого Володимира / М. Ю. Досталь // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Інститут історії України АН України, 1993. – Вип. 4. – С. 8-9.
9. Єфремов С. Історія українського письменництва / С. Єфремов. – Видання четверте з оцінками й додатками. – К., Ляйпциг: Українська накладня, 1919. – Т. 1. – 448 с.
10. Журжа І.В. Історик-славіст О. О. Котляревський / І. В. Журжа // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 6. – С. 82-86.
11. Журжа І.В. Становлення та розвиток слов'янознавства в Університеті св. Володимира (1834 – 1919 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Журжа І.В.; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 14 с.
12. Історія Київського університету. 1834 – 1959. До 125-річчя з дня існування / Відп. ред. О. З. Жмудський – К.: Видавництво Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, 1959. – 628 с.
13. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834 – 1884) / составлен и издан под ред. В.С. Иконникова. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. – XXXVI, 816, II, [4] с.
14. Киевлянин. – 1874. – 15 марта.
15. Копилов С.А. Проблемы истории слов'янских народов в историчній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.) / С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. – 464 с.
16. Котляревский А.А. Библиографические известия о новых книгах / А. А. Котляревский // Университетские известия. – 1876. – № 5. – С. 1-14.
17. Сочинения А. А. Котляревского: [в 4-х т.] / А. А. Котляревский. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1889 – 1895.
18. Старина и народность за 1861 год. Библиографическое обозрение А. Котляревского. / А. Котляревский– М.: Университетская типография, 1862. – [2], 99 с.
19. Котляревский А.А. Были ли малоруссы исконными обитателями Полянской земли или пришли из-за Карпат в XIV веке / А. А. Котляревский. – СПб.: Тип. Н. Тиблена и К., 1862. – 14 с.
20. Коцюк В.Д. Професор О. О. Котляревський у громадському і науково-освітньому житті України: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Коцюк В.Д.; Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський.: 2010. – 20 с.
21. Круглова Л.Б. Публікація джерел з історії України на сторінках наукового часопису "Чтения в историческом обществе Нестора летописца" (1879 – 1914): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Круглова Л.Б.; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – 16 с.

22. Лаптева Л.П. Визначний дослідник і пропагандист історії і культури слов'ян / Л. П. Лаптева // Архіви України. – 1991. – № 1. – С. 49-56.
23. Лаптева Л.П. Преподавание славистических дисциплин в университетах. Подготовка кадров / Л. П. Лаптева // Славяноведение в дореволюционной России: изучение истории южных и западных славян / Отв. ред. Д. Ф. Марков, В. А. Дьяков. – М.: Наука, 1988. – С. 195-224.
24. Мазуркевич А.Р. И. Г. Прыжов: Из истории русско-украинских литературных связей / А. Р. Мазуркевич. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1958. – 424 с.
25. Малацай І.В. Діяльність Київського Слов'янського комітету / І. В. Малацай // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2010. – Вип. 102. – С. 37-40.
26. Павлюченко О.В. Україна в російсько-югославських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.03 – загальна історія / Павлюченко О.В.; Інститут історії України АН України. – К., 1992. – 29 с.
27. Пыпин А.Н. Материалы для биографии А. А. Котляревского / А. Н. Пыпин. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1894. – [2], CL с.
28. Рудь М.О. Славістична школа Київського університету: О.О. Котляревський (1837 – 1881) / М. О. Рудь // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 1997. – Вип. 37. – С. 22-32.
29. Славянский ежегодник: Календарь / Сост. под ред. Т. Д. Флоринского. – К.: тип. К. Н. Милевского, 1884. – Вып. 6. – [4], II, VI, 383 с.
30. Усенко П.Г. Котляревський Олександр Олександрович / П. Г. Усенко // Енциклопедія історії України: [у 10-ти т.] / Редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5. – С. 237-239.

References

1. ALLADSKIY, P. I. (1881) *Pominka po Aleksandre Aleksandroviche Kotliarevskom [nekrolog]*. Kiev: [s. n.]
2. VESELOVSKIY, A. (1888) *Vospominaniya ob A. A. Kotlyarevskom. Kievskaya starina*. Vol. XXII, 395-414.
3. VLASOVA, Z. I. (1988) *A. A. Kotliarevskij v Prage*. In: V. N. Baskakov (ed.) *Literaturnye svyazi slavyanskikh narodov: Issledovaniya, publikatsii, bibliografiya*. Leningrad: Nauka, pp. 291-306.
4. GRIEBTSOVA, I. S. (2005) *Zakhidnyky*. In: V. A. Smolii, ed. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol. 3. Kyiv: Naukova dumka, p. 292-294.
5. GRUSHEVSKIY, M. S. (1896) *Retseziya na knygu Pypina A. N. "Materialy dlya biografii A. A. Kotlyarevskogo"*. *Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. Vol. IX. Part 1. Bibliografiya, 37-39.
6. DASHKEVYCH, N. P. (1899) *Istoricheskaya zapiska o vznoknovenii i deyatelnosti Istoricheskogo Obshchestva Nestora Letopistsa po yanvar 1898 g.* In: *25-letie Istoricheskogo Obshchestva Nestora Letopistsa: Istoricheskij ocherk, sostavlenniy N. P. Dashkevichem*. Kiev: Tipografiya S. V. Shulzhenko, pp. 34-35.
7. DMYTRENKO, M. (2003) *Oleksandr Kotliarevskiy – doslidnyk mifu ta folkloru. Narodna tvorchist ta etnografiya*. 3, 11-16.
8. DOSTAL, M. Yu. (1993) *Do istorii stanovlennia i rozvytku slavistyky v Kyivskomu universyteti sviatogo Volodymyra*. In: S. V. Vidnianskyi (ed.) *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy AN Ukrainy, 4, pp 8-9.
9. YEFREMOV, S. (1999) *Istoriia ukrainskoho pysmenntstva*. 4th ed. Vol. 1. Kyiv; Leipzig: Ukrainska nakladnia.
10. ZHURZHA, I. V. (2002) *Istoryk-slavist O. O. Kotliarevskiy. Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy*. 6, 82-86.
11. ZHURZHA, I. V. (2006) *Stanovlennia ta rozvytok sloviaoznnavstva v Universyteti Sv. Volodymyra (1834 – 1919 rr.)*. Unpublished thesis (PhD). Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv.
12. ZHMUDSKIY, O. Z. (ed.) (1959) *Istoriia Kyivskoho universytetu. 1834 – 1959. Do 125-richchia z dnia isnuvannia*. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu im T. G. Shevchenka.
13. IKONNIKOV, V. S., ed. (1884) *Biohraficheskiy slovar professorov i prepodavatelei Imperatorskoho universiteta sv. Vladimira (1834 – 1884)*. Kiev: Tipografiya Imperatorskoho universiteta sv. Vladimira.
14. *Kievlyanin* (1874). 15 March.
15. KOPYLOV, S. A. (2005) *Problemy istorii slovianskych narodiv v istorychnii dymsi Ukrainy (ostannia tretyna XVII – pochatok XX st.)*. Kamianets-Podilskiy: Oium.
16. KOTLYAREVSKIY, A. A. (1876) *Bibliograficheskie izvestiia o novykh knigach*. Universitetskie izvestiia. 5, 1-14.
17. KOTLYAREVSKIY, A. A. (1889 – 1895) *Sochineniya: [in 4th vol.]*. Saint Peterburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii nauk.
18. KOTLYAREVSKIY, A. A. (1862) *Starina i narodnost za 1861 god. Bibliograficheskoe obozrenie*. Moscow: Universitetskaya tipografiya
19. KOTLYAREVSKIY, A. A. (1862) *Byli li malorusy iskonnyimi obitatelemi Polyanskoi zemli ili prishli iz-za Karpat v XIV veke*. Saint Peterburg: Tipografiya N. Tiblena i K^o.
20. KOTSIUK, V. D. (2010) *Profesor O. O. Kotliarevskiy u hromadskomu i naukovu-osvitianskomu zhytti Ukrainy*. Unpublished thesis (PhD of Historical Sciences). Kamianets-Podilskiy natsionalnyi universytet im. I. Ohienka, Kamianets-Podilskiy.
21. KRUGLOVA, L. B. (2009) *Publikatsiia dzherel z istorii Ukrainy na storinkach naukovogo chasopysu "Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora leto-pistsa" (1879 – 1914)*. Unpublished thesis (PhD of Historical Sciences). Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv.
22. LAPTEVA, L. P. (1991) *Vyznachnyi doslidnyk i propagandyst istorii i kultury slovia. Archivy Ukrainy*. 1, 49-56.

23. LAPTEVA, L. P. (1987) *Prepodavanie slavistycheskikh distsiplin v universitetakh. Podgotovka kadrov*. In.: D. F. Markov, V. A. Dyakov (eds.) *Slavyanovedenie v dorevoljutsionnoj Rossii: izučenie istorii yuzhnykh i zapadnykh slavyan*. Moscow: Nauka, pp. 195-224.
24. MAZURKEVICH, A. R. (1958) I. G. Pryzhov: Iz istorii rusko-ukrainskich literaturnykh svyazei. Kiev: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury.
25. MALATSAI, I. V. (2010) *Diialnist Kyivskogo Slovianskogo Komitety. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorija*. 102, 37-40.
26. PAVLIUCHENKO, O. V. (1992) *Ukraina v rosiisko-yuhoslavskykh suspilnykh zviyazkakh (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)*. Abstract of unpublished thesis (Doctor of Historical Sciences). Instytut istorii Ukrainy AN Ukrainy, Kyiv.

27. PYPIN, A. N. (1894) *Materialy dlya biografii A. A. Kotliarevskogo*. Saint Peterburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii nauk.
28. RUD, M. O. (1997) *Slavistychna shkola Kyivskogo universytetu: O. O. Kotliarevskiy (1837 – 1881) Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorija*. 37, 22-32.
29. *Slavyanskij ezhegodnik: kalendar (1884)*. Vol. 6. Kiev: tipografiya K. N. Milevskoho.
30. USENKO, P. G. (2008) *Kotliarevskiy Oleksandr Oleksandrovych*. In: V. A. Smolii, ed. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol. 5. Kyiv: Naukova dumka, p. 237-239.

Надійшла до редколегії 11.08.16

I. Malatsai, Ph.D. in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ALEXANDER A. KOTLYAREVSKY AS A SLAVONIC SCHOLAR

The second half of the nineteenth century was the time of accelerated development of the Historical Studies. Right at this period appeared a pleiad of eminent Slavonic scholars. One of them was a famous Slavist, ethnographer, mythologist, folklore specialist and bibliographer – Alexander A. Kotlyarevsky (1837-1881), who had Ukrainian roots. In this paper, we look how were shaped the scholar's views while he was studying at the Moscow State University. We focus on his teaching activities in Moscow, Dorpat, and St. Volodymyr University of Kyiv. As he demonstrated while lecturing on various topics (the Slavonic history, language, folklore) his teaching skills were outstanding, and soon he gained the respect of the academia members. This recognition allowed Alexander Kotlyarevsky to head the Historical Society of Nestor the Chronicler in 1877-1881, which contributed to increasing of the community's weight among the best Ukrainian intelligentsia of the late Nineteenth century. A separate chapter of Alexander Kotlyarevsky life and public activity was dedicated to his work in the Kyiv Slavonic committee which was set up to support the Slavs in their opposition to the Ottoman rule. Scholar and social life of the researcher is an important source for studying the characteristics of the society of the Nineteenth century as well as his works are very important for studying the history of the Slavic people.

Key words: history, Slavic studies, ancient Slavs, research, science and educational activities, St. Volodymyr University of Kyiv, Historical Society of Nestor Letopistsa.

УДК 94(477)

Л. Могильний, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

АВТОНОМІСТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізуються передумови та головні причини формування серед представників української козацької старшини і шляхти ідей автономістського руху на лівобережжі України наприкінці ХVІІІ – в першій чверті ХІХ ст. Розглянуто тогочасні писемні джерела, які відстоювали автономний статус українських земель і критикували централізаторські заходи влади Російської імперії за часів правління Катерини ІІ, Павла І та Олександра І. Досліджено дискусійні елементи праці С. Дівовича "Разговор Великороссии с Малороссиею..." і невстановленого автора "Історія Русів", які виникли в результаті наступу на автономні права Гетьманщини з боку адміністрації Російської імперії. Проаналізовано заходи гуртка автономістів, який діяв у Новгород-Сіверському і складався з представників українського дворянства. Розглянуто діяльність найвидатніших учасників новгород-сіверського гуртка автономістів та учасників "Тємного малоросійського товариства" в національному русі. Проаналізовано процес згорання українського автономістського руху в першій чверті ХІХ ст. та встановлено напрями його впливу на розвиток українського національного відродження першої половини ХІХ ст. Розглянуто роль і значення представників українського шляхетства у відстоюванні невід'ємного права на самовизначення форми державності українського народу.

Ключові слова: Гетьманщина, автономісти, Степан Дівович, Василь Капніст, Яків Лукашевич, "Історія Русів", "Тємне малоросійське товариство".

Друга половина ХVІІІ ст. – особливий етап історії України, коли було завершено імперську політику щодо позбавлення України державності у формі автономії, розпочато рішучий наступ на політичні та культурні досягнення попередніх століть. У 1765 р. ліквідовано козацький устрій на Слобідській Україні, у 1764 р. скасовано гетьманську посаду лівобережної Гетьманщини ("Війська Запорозького"), у 1775 р. розігнано Запорозьку Січ, у 1786 р. завершено адміністративну уніфікацію українських земель під тогочасні стандарти Російської імперії.

Політика царизму ХІХ ст. полягала в тому, що, на відміну від ХVІІІ ст., стали вважати за росіян усіх, хто працював в імперських установах, розмовляв російською мовою, друкував твори в російських виданнях. Здійснилося побажання Катерини ІІ, щоб сама назва Гетьманщини зникла. У ХVІІІ – ХІХ ст. почали витісняти з будь-яких видань саму назву України, яку офіційно замінили спочатку на "Малоросію", а згодом на "Південно-західний край" та "Південноросійські губернії".

Проте в Україні залишилося те, чого не можна було знищити: люди, які пам'ятали козацьку державність, готові були відстоювати права та вольності свого наро-

ду і своєї країни. І розмови на цю тематику дратували представників російської влади. Якраз тоді, коли процес ліквідації державності завершувався, в Україні з ностальгією згадували про минулі часи. Однією з причин такої активізації прихильників української державності стали заходи Катерини ІІ щодо зрівнювання у правах української шляхти з російським дворянством. Ці привілеї не завжди відповідали інтересам української старшини, навпаки, окремим її представникам загрожували злиттям з масою "простого" козацтва і навіть покар'янням. Частина козацької старшини розпочала пошуки різноманітних літописів, хронік, договорів, актів і документів, що доводили їхнє право на шляхетське походження і на дворянство. Незважаючи на прагматичну мету, ця праця принесла велику користь Україні, викликала інтерес до минулого, пробудила серед багатьох українців почуття національної гідності та гордості за свій народ і його історичне минуле.

Дослідження передумов, причин і розвитку автономістського руху постає надзвичайно актуальним з погляду повноцінного розкриття суспільного і національного життя лівобережжя України наприкінці ХVІІІ – в